

УДК 141.7:316

О. М. Троїцька

кандидат філософських наук, доцент, докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ДІАЛОГІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ У ФІЛОСОФІЇ М. БАХТІНА: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ЗНАЧУЩІСТЬ КАТЕГОРІЇ «РОЗУМІННЯ» ДЛЯ ОСВІТИ

Постановка проблеми зумовлюється реальним процесом взаємодії повноправних суб'єктів життя, у якому суперечності комунікації свідчать про необхідність обґрунтування теоретичних і практичних механізмів гармонізації та встановлення конструктивних відносин у соціумі. Ця проблема останнім часом набирає актуальності в гуманістиці, а реалізація завдань налагодження співбуття людей висуває низку невирішених теоретичних і практичних питань саме у сфері культурно-освітнього зростання особистості.

Діалогічна форма спілкування суб'єктів освітнього процесу, використання в ньому евристичних методів навчання, діалогізація міжкультурних відносин і раніше були актуалізованими й поширеними на деякі напрями модернізації, гуманітаризації та демократизації освіти. Проте в сучасних умовах переходу від «просвітницької» парадигми навчання й виховання до культурно орієнтованого розвитку людини формування особистості, яка є духовно збагаченою, здатною усвідомлювати смисл власної та іншої культури, варто визнати доцільною й обов'язковою стратегією діалогічної взаємодії.

Розумінню як процедурі осягнення чи творення смислу категоріального статусу надав Ф. Шлейєрмахер, який тлумачив його як процедуру виявлення смислу тексту в процесі його інтерпретації та реконструкції первинного задуму. Спираючись на цю думку, В. Абушенко додає, що розуміння є способом експлікації того, що вже задано раніше, закладено в тексті [1, с. 767]. Основи класичної концепції розуміння, насамперед в есенційному його тлумаченні, сформульовано В. Віндельбантом, Г. Ріккертом та іншими філософами, думки яких потім були відрефлексовані в соціальному знанні М. Вебером і В. Дільтеем та знайшли «екзистенційне» ґрунтовне продовження в діалогічній концепції М. Бахтіна.

Завдяки багатьом відомим ученим діалогічна стратегія з надзвичайно важливої площини, якою є соціальна комунікація, перейшла до культурно-освітнього простору, що не лише збагатило складний і суперечливий процес пізнання світу, а й наповнило діалогом і діалогічними ситуаціями багатогранне життя людини.

Водночас можливості та потенціал діалогу як способу реалізації суб'єктності особистості в пізнанні й діяльності, а також алгоритми руху людини від незнання до розуміння та метафізичного осягнення дійсності достатньо не обґрунтовано в науці. Хоча багато сучасних думок і позицій, що спираються на діалогічні універсалії буття та мають бути засвоєні особистістю, у тій чи іншій формі вже було розглянуто в минулому.

Тому метою статті обрано інтерпретацію, висвітлення та реконструкцію певних концептуально-теоретичних діалогом М. Бахтіна, який у площині літературознавства й філософії презентував аподиктичний сенс феномена «розуміння». У такий спосіб розгорнутий аналіз допоможе сьогодні також у встановленні «діалогічного мосту» з культурними практиками.

У тематизації діалогу, діалогізації, діалогізму й розуміння Іншого, як відомо, М. Бахтіну належить провідне місце, його концептуальні розробки цілком укладаються в парадигму гуманізму. До того ж, на думку багатьох мислителів, його гуманізм був сильно «забарвлений» релігійною тематикою [4; 9].

Аналіз праць М. Бахтіна та науковців, які вивчали його творчість, свідчить, що він представив діалог (насамперед із Богом) як людиномірний діалог, тобто діалог, що розгортається в різних життєвих сенсах (гендерному, етнічному, соціально-віковому, освітньо-культурному тощо). У цих сенсах

діалог спрямовується на співмірність буття людини з усім живим і неживим світом. Насправді саме це є справжнім діалогом, різнобічною взаємодією суб'єктів комунікації (суб'єктів пізнання та суб'єктів діяльності), способом встановлення цілісності буття людини. У такий спосіб діалог із просто бесіди перетворюється на феномен культури, що передбачає становлення й розвиток тілесно-душевної та духовної цілісності людини в осягненні соціоприродного середовища, у налагодженні конструктивних відносин із ним.

Незважаючи на різні види й форми розуміння (розуміння мови знаків), тобто розуміння (засвоєння) певної знакової системи, розуміння твору вже відомою, тобто зрозумілою мовою, різні перехідні ступені, різні суб'єкти мовних стилів (чиновник, купець, учений та інші), на думку М. Бахтіна, не можуть не націлюватися на смислові взаємозв'язки, на тотальний смисл того чи іншого діалогу. Отже, діалог завжди центрується навколо сенсу.

Оцінюючи філософію й гуманітарне мислення в цілому, М. Бахтін стверджує: «Стенограма гуманітарного мислення – це завжди стенограма діалогу особливого виду: складний взаємозв'язок тексту (предмет вивчення й міркування) та створюваного обрамленого контексту (той, хто запитує, той, хто заперечує, тощо)» [3]. У цьому сенсі, погоджувачись із мислителем, варто зазначити, що сучасне гуманітарне пізнання намагається бути діалогічним, і за суттю воно має бути діалогічним (наприклад, як діалог із традицією в герменевтиці та історії, як внутрішній діалог, тобто мислення, міркування). Водночас не можна заперечувати факт існування в різних площинах також монолізму, про який М. Бахтін писав: «Монолістичний художній світ не знає чужої думки, чужої ідеї як предмета зображення. Усе ідеологічне розпадається в такому світі на дві категорії. Одні думки є правильними, значущими думками, які передують авторській свідомості, прагнуть скластись у чисто смислово єдність світогляду; такі думки не зображуються, вони утверджуються; це твердження знаходить своє об'єктивне відображення в особливому акценті, в особливому стані в цілому творі, у власній словесно-стилістичній формі їх висловлення. Утверджена думка лунає завжди інакше, ніж та, що не є утвердженою. Інші думки й ідеї, як неправильні або байдужі автору, не укладаються в його світогляд <...> стають простими елементами характеристики, розумовими жєстами героя або більш постійними його властивостями» [5, с. 50].

Причому мислитель, активно виступаючи проти монолізму, вважав, що філософський стиль мислення сам по собі також не позбавляється монолістичності, якщо він є представленим ідеалізмом або іншим ґрунтом філософського монолізму. Такий філософський напрям, як ідеалізм, робить неможливою змістову взаємодію свідомостей, а тому унеможливує справжній діалог. М. Бахтін стверджував: «Фактично ідеалізм знає лише один вид пізнавальної взаємодії між свідомостями: знаючий та той, хто володіє істиною, навчає того, хто не знає, тобто це є взаємовідносини учителя й учня, відповідно, це лише педагогічний діалог <...>» [5, с. 51–52].

Вагома роль М. Бахтіна як фундатора діалогу й діалогізації полягає в його обґрунтуванні переходу гуманістики до міждисциплінарних і трансдисциплінарних досліджень. Цю думку він висловив задовго до сучасних апологетів постнекласичної раціональності: «Є необхідність називати наш аналіз філософським, насамперед за міркуванням негативного характеру: це ні лінгвістичний, ні філологічний, ні літературознавчий або будь-який інший спеціальний аналіз

(дослідження). Позитивні ж міркування є такими: наше дослідження рухається в пограничних сферах, тобто в межах усіх вказаних дисциплін, на їхніх стиках і перехрестях <...> і взагалі всього гуманітарно-філологічного мислення, у тому числі навіть богословського й філософського мислення в його витоків <...> Гуманітарна думка народжується як думка про чужі думки, волевиявлення, маніфестації, вислови, знаки, за якими стоять боги, які проявляють себе (одкровення), або люди (закони владарів, заповіді пращурів, висловлювання без ім'я, загадки тощо)» [3].

Наріжним каменем діалогу, на думку М. Бахтіна, постає проблема розуміння та зустрічі свідомостей, про які він пише: «Свідомість є, якщо є дві свідомості, тому коректніше використовувати замість «науки про дух» термін «науки про духи» (щонайменше дві)» [7, с. 144]. Ще цікавішою є думка філософа про алгоритмізацію діалогічного спілкування, яке значно спрощується, ідентифікується як бесіда двох людей тощо. Мислитель вказує: «Першою сходинкою об'єктивації є презентація себе, що означає зробити себе об'єктом для другої людини та для самої себе («дійсність свідомості»), а побачити й зрозуміти автора твору – побачити й зрозуміти іншу, чужу свідомість та її світ, тобто інший суб'єкт («Du»). У з'ясуванні є лише одна свідомість, один суб'єкт, у розумінні – дві свідомості, два суб'єкти. До об'єкта не може бути діалогічного ставлення, тому з'ясування позбавляється діалогічних моментів (крім формально-риторичного). Розуміння завжди є певною мірою діалогічним» [3].

Отже, критерій глибини розуміння є одним із вищих критеріїв гуманітарного пізнання. Причому незалежно від видів діяльності людина як її суб'єкт постійно здійснює процес нерозривного, неперервного динамічного відтворення єдності з об'єктом, що можна структурувати за процесуальними характеристиками таким чином:

- ціннісно-мотиваційний компонент, на якому починається, ініціюється й спрямовується дія (причому, як слушно зазначає В. Абушенко, «не пізнання (додаємо: діяльність загалом) зумовлює потребу в чомусь, а навпаки, потреба веде до пізнання, оскільки суб'єкту потрібне розуміння» [1, с. 767–769]);

- інформаційно-регулятивний компонент, що містить безліч різноманітних ідеальних програм і моделей дії;

- операціональний компонент, у якому мотиви перетворюються на власні фізичні дії суб'єкта;

- результативний компонент, у якому дії суб'єкта об'єктивуються, набувають певної форми існування;

- згодом з'являється рефлексивно-оцінний компонент, на якому цілі й результати зіставляються, виникає нова ситуація, що викликає новий цикл діяльності.

У всіх цих компонентах діяльності діалогічні зв'язки мають специфічний характер. М. Бахтін зазначає: «Вони не можуть бути зведеними ні до чисто логічних (хоча б і діалектичних), ні до чисто лінгвістичних (композиційно-синтаксичних). Вони можливі лише між цілісними висловлюваннями різних мовних суб'єктів (діалог із собою має другорядний і в більшості випадків штучний характер) <...> вони передбачають мову, проте в системі мови їх немає <...> Тому специфіка діалогічних відносин потребує особливого вивчення» [3].

Грунтовного аналізу в працях М. Бахтіна, зокрема й сакральної тематики, набула проблема внутрішнього діалогу, яка, на нашу думку, найбільше наближається до філософського, метафізичного осмислення. Мовою М. Бахтіна внутрішній діалог відноситься до переднього краю філософії мови та загалом гуманітарного мислення, до тематики з новою постановкою проблеми авторства (особистості, яка творить). Учений вказує: «Висловлювання ніколи не є лише відображенням чогось поза ним, уже існуючим, даним і готовим. Воно завжди створює дещо таке, що раніше не існувало, абсолютно нове й неповторне, причому завжди таке, що належить до цінності (істини, добра, краси тощо). <...> Ставлення до речі (у її «чистій» зовнішності) не може бути діалогічним (тобто не може бути бесідою, суперечкою, погодженням тощо). Ставлення до смислу завжди діалогічне. Власне розуміння вже діалогічне» [3].

Заслугує на увагу думка М. Бахтіна про ставлення в діалозі до чужих висловлювань щодо предмета (адже про нього сперечаються, погоджуються, до нього причетні) і про ставлення власне до того, хто говорить. Мислитель називає це «живою триєдністю»: «Третій момент дотепер зазвичай не враховується <...> тобто не враховується особлива природа ставлення до інших висловлювань як висловлювань <...> проте той, хто розуміє, неодмінно стає третім у діалозі. <...> Адресат висловлювання – це другий. Крім адресата висловлювання (другого) автор висловлювання з більшим чи меншим усвідомленням передбачає вищого адресата (третього), абсолютне, справедливе розуміння якого передбачається або в метафізичному (далекому), або в далекому (історичному) часі. <...> У різні епохи й за різним світорозумінням цей понаадресат та його ідеальне правильне розуміння приймає різні конкретні ідеологічні відображення (бог, абсолютна істина, суд безпристрасної людської совісті, народ, суд історії, наука тощо)» [3].

Наша реальна культурно-освітня практика суттєво програє в аналізі поведінки суб'єктів життєдіяльності, мотивів рішень, які вони приймають, оскільки ми не володіємо достатньою мірою знанням про той вплив, який здійснюється метафізично, а відтак багато чого не можемо досягти в діалозі та в пошуках консенсусу. Відомий вислів Ф. Бекона «*Scientia – potentia est*», на нашу думку, варто читати не лише як «Знання – сила», а й «Можемо стільки, скільки знаємо».

Осмислення цієї думки безпосередньо викликає до життя визнання й використання ще двох взаємопов'язаних універсалій, без огляду на які в спілкуванні М. Бахтін не уявляв справжнього діалогу: аперцептивність та експектаивність. Учений стверджує: «Говорячи, я завжди враховую аперцептивний фон сприйняття моєї промови адресатом: наскільки він ознайомлений щодо ситуації, чи володіє він спеціальними знаннями цієї культурної галузі спілкування, враховую його погляди, переконання, його упередження (з нашої точки зору) <...> Відтак усе буде визначати активне експектаивне розуміння ним мого висловлювання <...> усе це врахування визначає і вибір жанру висловлювання, і вибір композиційних прийомів, зрештою, і вибір мовних засобів, тобто стилю висловлювання» [3].

Діалог аперцептивний та експектаивний стає дуже поширеним у сучасному публічному просторі – просторі суспільної взаємодії, яким є ринок міста, що відкритий для всіх незалежно від статі, раси, етнічного походження, віку або суспільно-економічного стану, простір, що не має «вхідних білетів», де того, хто входить, не дискримінують за ознакою походження тощо. Польський професор Е. Матіня пише: «У суспільстві іноді виникає протест, і навіть боротьба із заздальгедь підготовленими й нав'язаними формами поведінки <...> ці протести можна порівнювати з карнавалом, разом із вмонтованими в нього тимчасово санкціонованими незгодами. <...> Ця нестійка сфера спільноти й діалогу виконує значну роль у появі мережі громадянських позицій і відродження ембріональної публічної сфери» [8, с. 559–567]. Науковець пропонує декілька думок, які можна перенести в соціальну практику: необхідно дивитися локально на землю під ногами, на місця, які кожен із нас знає найкраще, на місця й нарativi, що допомогли кожному з нас подолати політичний і культурний сепаратизм, зменшити напругу; варто навчитися готовності до детоґалізації істини в екуменічного підходу, гостинність і щедрість мають бути ключовим елементом практики незалежно від контексту; епістемологічно необхідно звернути увагу на «знання з акцентом», яке може стати для нас джерелом нових планів і рішень щодо проблем розділених спільнот та суспільств; варто втілювати в життя гостинність і відкритість, які поширюють діалог у всій його різноманітності, втілювати їх у модель «громадянської архітектури» – «аґору як місце «появи» діалогу, місце, де зустрічаються ті, хто інакше б ніколи б не зустрівся, проте вони (люди) затримались тут добровільно» [8, с. 559–567].

Здається, таке діалогічне переплетення з «карнавалом» М. Бахтіна не можна вважати випадковим для вищого рів-

ня взаємодії людей (розуміння й порозуміння), щоб запобігти ері мовчання. Принциповою в цьому сенсі є діалогізація «пограниччя», де відбувається «прирошення з'єднувальної тканини» між розділеними «клітинами», а також підтримується формування свідомості різноманітних культур та ідентичностей, які складають сутність етосу «пограниччя»: підтримка взаєморозуміння з метою подолання ідентичності в обох напрямках. Етосом «пограниччя» є не усунення меж, а розвиток і відкривання компетенцій їх переплетення, підтримка організацій, які популяризують етос пограниччя та зводять міст між людьми різних культур, віросповідань та етносів (колективами діалогу, мобільні академії діалогу, критичні «case studies», «круглі столи», «word-café», культові свята тощо).

Зрештою, весь попередній аналіз мав сенс лише за умови, якщо діалогу потрібно навчатись та практикуватись у культурно-освітньому просторі, який сьогодні перебуває лише на стадії становлення, де в діалозі мають бути поєднані наукове й життєве знання, раціональні значення та ціннісно-сміслові орієнтири, освіта й культура, інтенції та прагнення суб'єктів освіти, цілі, зміст та організаційно-управлінські технології інституцій науки, освіти, культури й соціального життя.

Слушаючи в цьому контексті постає думка польського критика, професора Сілезького університету Т. Славека, який, аналізуючи досвід університетської освіти, пише: «Я б хотів запропонувати бачення університету, що засноване не лише на ідеї universitetas, а й на ідеї societias як місця, що відмовляється бути інститутом, де знання транслюються у вигляді набору засобів для майбутньої кар'єри, проте він має бути, що не менш важливо, лабораторією об'єднання та зв'язків людей у душі солідарності» [8, с. 453].

Таким чином, М. Бахтін запропонував освіті й культурі широкомасштабний діалог, який варто реалізовувати на основі певних смислових і процедурних норм та правил. Визначення нами значущості таких засад уможливило ідентифікацію цих норм як діалогічних універсалій, що постають принципами дослідження, організації діалогу, правилами навчання діалогічної взаємодії й реалізації діалогічності людиною в культурно-освітньому просторі. Оскільки ми сприймаємо розуміння як мету будь-якої взаємодії та як спосіб консенсуальної етики, то уявити життя людини без діалогу неможливо. Не можна також сподіватись, що процес зростання homo dialogicus відбудеться автоматично, без освітнього впливу.

За всіма методологічними канонами після обґрунтування ідейно-концептуальних засад дослідження повинен відбуватися загальнонауковий і конкретно-науковий аналіз предметів вивчення, яким ми визначили діалог. Саме тому перспективою подальших розвідок діалогу в освіті та культурі варто визнати розгортання пошуку механізмів діалогізації навчання й виховання та взаємодії людей. Цей пошук, безсумнівно, має бути проблемно-орієнтованим та спрямовуватись як у минуле, так і в сучасність.

Література

1. Абушенко В. Понимание / В. Абушенко // Новейший философский словарь. – 3-е изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – С. 767–769.
2. Балл Г. Диалогічні універсали сучасного гуманізму / Г. Балл // Гуманітарні науки. – 2001. – № 1. – С. 4–11.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин ; сост. С. Бочаров. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
4. Исупова К. Бахтин М.М.: pro et contra. Личность и творчество М.М. Бахтина в оценке русской и мировой гуманитарной мысли : в 2 т. / К. Исупова. – СПб. : РХГИ, 2001–2002. – Т. 1. – 2001. – 552 с.
5. Бахтин М. Проблемы творчества Достоевского / М. Бахтин // Махлин В. Михаил Бахтин: философия поступка / В. Махлин. – М. : Политиздат, 1990. – С. 49–54.
6. Библер В. От наукознания – к логике культуры: два философских введения в XXI век / В. Библер. – М. : Политиздат, 1990. – 413 с.
7. Майборода Д. Диалог / Д. Майборода // Новейший философский словарь: постмодернизм / сост. А. Грицанов. – Минск : Современный литератор, 2007. – С. 144.

8. Руководство по диалогу / гл. ред. И. Белов ; пер. Д. Вирен, А. Давтян, В. Окунь. – Сейны : Фонд «Пограничье», 2015. – 590 с.

9. Эмерсон К. Карнавал: тела, оставшиеся неоформленными; истории, ставшие анахронизмом / К. Эмерсон // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1997. – № 2. – С. 18–311.

Анотація

Троїцька Т. С. Диалогічні універсали у філософії М. Бахтіна: інтерпретаційна значущість категорії «розуміння» для освіти. – Стаття.

У статті інтерпретовано та реінтерпретовано концепцію діалогу М. Бахтіна, який, визначаючи головною метою діалогу розуміння, розкриває необхідні атрибути діалогічного руху від бесіди до метафізичного осягнення взаємин людини зі світом. Використаний у дослідженні комплекс методів аналітичного й феноменологічного характеру уможливив виявлення універсальних процедур діалогічного зростання людини в культурно-освітньому просторі. До найважливіших загальних ідей, позицій, що мають автономний сенс, віднесено людиномірність діалогу, його ціннісно-смісловий зміст, діалектичність тексту й контексту в діалозі, міждисциплінарність і трансдисциплінарність дослідження діалогу, його триєдність, аперцептивність, експектативність тощо. Доведено необхідність урахування діалогом М. Бахтіна в освіті та наведено приклади їх використання в культурно-освітніх практиках.

Ключові слова: аперцептивність, діалог, людиномірність, розуміння, експектативність.

Аннотация

Троїцкая Е. М. Диалогические универсалии в философии Н. Бахтина: интерпретационное значение категории «понимание» для образования. – Статья.

В статье интерпретирована и реинтерпретирована концепция диалога Н. Бахтина, который, определяя главной целью диалога понимание, раскрывает необходимые атрибуты диалогического движения от беседы к метафизическому постижению отношения человека к миру. Использованный в исследовании комплекс методов аналитического и феноменологического характера сделал возможным выявление универсальных процедур диалогического роста человека в культурно-образовательном пространстве. К самым важным общим идеям, позициям, которые имеют автономный смысл, отнесены человекомерность диалога, ценностно-смысловое его содержание, диалектичность текста и контекста в диалоге, междисциплинарность и трансдисциплинарность исследования диалога, триединство, апперцептивность, экспектативность диалога и так далее. Доказана необходимость учета диалогом Н. Бахтина в образовании и приведены примеры их использования в культурно-образовательных практиках.

Ключевые слова: апперцептивность, диалог, понимание, человекомерность, экспектативность.

Summary

Troitska O. M. Dialogical universals of N. Bakhtin's philosophy: interpretation meaning "understanding" for education. – Article.

In the article the concept of N. Bakhtin's dialogue was interpreted and re-interpreted; determining understanding as the dialogue's main purpose it reveals the necessary attributes of dialogue movement from conversation to metaphysical comprehension of human's attitude to the world. The used method complex of analytical and phenomenological character in the research made it possible to find out the universal procedures of dialogical growth of a person in cultural-educational space. Human dimension of dialogue, its value-sense content, dialectness of text and context in the dialogue, interdisciplinarity and transdisciplinarity of dialogue research, triunity, apperception, expectativeness of the dialogue and other were referred to the most important general ideas, positions which had autonomous sense. In the article the necessity of considering N. Bakhtin's dialogues in education was proved and their usage examples in cultural-educational practices were presented.

Key words: apperception, dialogue, understanding, human dimension, expectativeness.